

KAPOSI ZOLTÁN*

**PÉCS GAZDASÁGI HELYZETE A SZERB MEGSZÁLLÁS IDEJÉN
(1918–1921)**

*THE ECONOMIC SITUATION OF PÉCS AT THE TIMES OF THE SERBIAN
OCCUPATION 1918–1921*

ABSTRACT

After the World War I, (from the middle of November 1918) Pécs was occupied by the Yugoslav army. This military occupation deepened the problems of the city, which was already exhausted due to the war. In my study I examine those economic elements which got into crisis. The crucial problem was caused by the supply of the Serbian army, because free products were rarely available on the market. The Yugoslav army paid nothing for the provided goods; therefore, the costs of these were the burden of Pécs. Huge inflation, dropping of real wages and permanently rising unemployment characterized this period. One result of the isolation of Pécs (because of the Serbian army) was the lack of cash, which was solved by the city with the help of issuing emergency paper money. The private sector was suffering severe atrocities. Many plants were completely plundered; others were excised or distrained (sequestrum). The occupation ended in the summer of 1921, when Pécs has become the part of Hungary again.

Pécs gazdasági és társadalmi helyzete az első világháború végén

Pécs a 19. században a Dél-Dunántúl egyik leggyorsabban fejlődő városa volt. Az első világháború előtt már csaknem 50 000-en éltek a városban, amivel a történeti Magyarország tizenötödik legnépesebb települése volt. Az önálló törvényhatósági jogú város fejlődése különösen a kiegyezés megkötése utáni időszakban gyorsult fel. Ebben a korszakban a magánvállalkozások egyre szélesebb köre jelent meg a városban. Jelentősen átalakult a foglalkozási szerkezet: az országos tendenciákhoz hasonlóan gyorsan nőtt az ipar és az infrastruktúra ágazataiban dolgozók aránya, ugyanakkor a mezőgazdasági dolgozóké lassan csökkenésnek indult. A pécsi iparosodás ugyan nem hozott létre kolosszális méretű ipari üzemeket, de a jövedelemtermelésben, a helyi értékrendben, a mentalitásban meghatározó szerepet játszott.¹ Pécs egyre jelentősebb gazdasági központjává vált a Duna, a Dráva és a Balaton közti térségnek, de gazdasági hatásai átnyúltak a szlavóniai és a horvát területekre is. A dualizmus időszakában Pécs katonaváros jellege fokozatosan erősödött: hadapródiskola és számos laktanya épült, több katonai gyakorlótér volt a városban, vagyis a hadsereg, s vele a militáns gondolkodás is erősödött a város életében.

A háború kitörése után sok olyan üzem volt, amely közvetlenül is bekapcsolódhatott a fronttermelésbe, a katonaság kiszolgálásába. Különösen fontosak voltak a gépiparral, vasiparral foglalkozó ipari üzemek, valamint a szénbányák. A pécsi Hamerli-gépgyárat például hadiüzemmé nyilvánították, a gyár a háború éveiben löporgránátokat, kézi gránátokat, aknákat és aknavetőket gyártott. Mint hadiüzem, természetesen az állam megrendeléseit kellett teljesítenie, ami azt jelentette, hogy a korábbi profillal, vagyis a mezőgazdasági gépek termelésével a

* Egyetemi tanár, az MTA doktora, PTE Közgazdaságtudományi Kar.

háború alatt teljesen le kellett állni. A dolgozók száma is nőtt, s magas arányt ért el a női foglalkoztatás is.² A háború konjunktúrát teremtett az állami tulajdonú, mindössze hat éve működő dohánygyárnak is. Az állami kereslet nagyon megnőtt a cigaretta iránt, így a gyár gyors növekedést produkálhatott. A háború alatt több új gépet szereztek be, amelyek segítségével 1912–17 között háromszorosára növelték a termelést. A pécsi gyárban a foglalkoztatás is gyorsan nőtt, a kezdeti 1912. évi 296 fős létszám 1918-ban már 533 fő volt.³

A hadigazdálkodás felfutása mellett az ipar területén hamar jelentkeztek a szűk keresztmetszetek is. Országosan is az egyik legnagyobb probléma a szénellátás biztosítása volt, hiszen a háborús szállítási kapacitások üzemeltetése, az energiaellátás és a fűtőanyag-biztosítása egyre nagyobb termelést feltételezett, ugyanakkor a munkaerőlétszám és a kibocsátás is csökkenő tendenciát mutatott. Nehezítette az ágazat helyzetét s a termelés növelését a megcsappant mértékű szállítási kapacitás, hiszen a mozdonyokat és a vagonokat egyre nagyobb mértékben vette igénybe az elhúzó háború. A Pécs környéki szénbányászat legnagyobb részben a Dunagőzhajózási Társaság (DGT) kezében volt. A DGT üzemeiben a legnagyobb problémát a munkások jelentős tömegeinek bevonultatása okozta, aminek következtében 1915 után a termelés csökkent. A kormányzat a széntermelés növelése érdekében ugyan nagyszámú hadifogollyal megpróbálta pótolni a kiesett munkaerőt, ám az újonnan érkezett munkaerő alkalmazása a termelékenység visszaesését hozta. A mélypontot az 1919. év jelentette, amikor a bánya már csak az 1876. év termelési szintjét érte el: a DGT tisztaszén-termelése 1913-ban még 701 350 tonna volt, ezzel szemben 1919-ben már csak 310 660 tonnát tudtak termelni.⁴

A legtöbb gazdasági ágazatban a nagy tömegű behívott miatt csökkent a férfi munkaerő létszáma. Helyükre az idegenből hozott hadifoglyok, illetve egyre nagyobb számban helyi vagy környékbeli női munkaerő került. Az akut férfi-munkaerőhiány a családi munkaerő-szerkezet addigi szokásos rendszerét is felborította, s a pótlólagos jövedelmek is egyre inkább elmaradtak. Különösen érzékelhető volt ez a szőlő- és bortermelés terén, hiszen ne feledjük el, hogy a pécsi társadalom készpénzbevételeinek egy része sokáig a borértékesítésből származott. A reáljövedelmek csökkenése fontos oka volt a hatalmas infláció, aminek nagyon sok oka volt: a kormányzat fedezetlen pénzkibocsátása, az árukészletek csökkenése, a feketekereskedelem terjedése mind az árnövekedés irányában hatott.

A munkaerő-kivonás és a szükséges technikai- és tőkepótlás elmaradása a fogyasztás drámai csökkenését eredményezte. A reálbérek csökkenése főleg a bérből és fizetésből élők helyzetét sújtotta a legjobban, s ez főleg azok számára okozott nagy nehézséget, akik nem a front-ágazatokban dolgoztak, avagy éppen állami alkalmazottak voltak. A térség mezőgazdasági termelése is lecsökkent. Pedig keresték a megoldást: így például hadifoglyokat, katonai munkaszolgálatosokat is bevontak az agrártermelésbe, de érdemi eredményt ez sem hozott.⁵ A kenyérjegy bevezetése, az adagolás kiterjesztése több termékre, a központilag juttatott napi 1300 kalória értékű élelmiszer elérése, megszerzése az állandó hiány miatt igen meggyötörte a lakosságot. Különösen rossz helyzetbe kerültek azok a családok, ahol korábban a családi jövedelem a most éppen meghalt vagy hadifogságba került családtagtól származott.

A pécsi vezetésnek is azzal kellett szembenéznie, hogy az állam elvonta azokat a készleteket, amelyek a hivatalos fejadagokon túl maradtak, így például lisztből csak 6,6 kg volt a havi fejadag. A polgármester egy 1918. évi jelentése joggal hánytorgatta fel, hogy „A központosítás rendszere napról-napra terjeszkedik”.⁶ Kiterjesztette a kormányzat a jegyre történő elosztást a sertéshúsrá, a zsirra, a burgonyára stb., vagyis az alapvető élelmiszerekre. Az egyes termékekre vonatkozó kvótát folyamatosan csökkentették, így például Pécs város cukorkontingensét 550-ről 430 métermázsára apasztották. A káposzta pótlására répát szereztek be, de ez nem nagyon kellett a lakoságnak, ezért konzerválták. Egyedül a városnak tejjel való ellátásában nem volt probléma, amihez persze arra számítottak, hogy Vé-
ménd község tejtermelését rekvirálhatják el. Ugyanakkor sokat segített a város élelmezé-

sén, hogy a háborút megelőző évtizedekben saját sertéshizlaló telepet és önálló konyhaker-tészetet létesítettek.⁷

Kétségtelen, hogy a négy és fél évig tartó háború nagyon kimerítette a város gazdasági erőforrásait. 1917–18 felé élelmiszertartalékok már alig voltak, ugyanakkor óriási volt a népességveszteség. Pécs ugyanakkor nem volt rosszabb helyzetben a környék városainál, sőt, mivel nagyobb kormányzati figyelem összpontosult a város iparára, kisebb nehézségekkel kellett megküzdenie, mint például Kaposvárnak, ahol egy korabeli sajtóhír szerint „...az ország egyik legnagyobb mezőgazdasági vármegyéjének székhelyén nem lehet lisztet kapni, mert nincs gabona”.⁸

A szerb bevonulás Pécsre

1918 során a katonai helyzet a Monarchia, s így Magyarország számára egyre romlott: a túlerővel szemben a több fronton is érdekelt közép-európai hatalom katonailag már nem tarthatta sokáig magát. 1918. november 13-án Belgrádban fegyverszünetre kényszerült a Monarchia, s a megállapodás értelmében a Dél-Dunántúl egy része, így Pécs város és Baranya vármegye nagy része katonai megszállás alá került. A szerb katonaság bevonulásával Pécs és Dél-Baranya (a Hegyháti járás kivételével gyakorlatilag az egész vármegye) az időközben megszerveződő Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált, s nemzetközi jogi szempontból (ideiglenesen) a délszláv államhoz tartozott. A szerb övezet magába foglalta a Barcs–Szigetvár–Pécs–Baja–Kelebia vonaltól délre lévő településeket, a felsorolt városok a szerb zónához tartoztak.

Mozgalmas három évet jelentett a jugoszláv katonaság⁹ jelenléte, amely már jövetelekör és később is terrorisztikus tevékenységet folytatott, főleg a hadsereget kiegészítő paramilitáris csapatok raboltak és gyilkoltak sokat a környéken. Ezt a három évig tartó folyamatot világos események jelezték. A szerbek gazdagokat (földesurakat, iparosokat, kereskedőket), illetve szegényeket egyaránt nem kíméltek. Az egyik leghíresebb eset az volt, amikor 1919. november 10-én szerb martaolócok megrohanták Drávatamásiban a köztisztviselőket álló, 3000 holdas birtokos, Thassy Elemér földbirtokos kúriáját; a tulajdonost és négy éves gyermekét helyben agyonlőtték, a házát kirabolták.¹⁰ A pécsi gazdasági alanyok sejtették, hogy a katonai megszállás mit hozhat magával, így még a szerbek megérkezése előtt megindult a gazdasági vagyon egy részének a kimenekítése. Ennek során például a legnagyobb befolyású pénzintézet, a Pécsi Takarékpénztár november 12-én (amikor is a szerbek megszállták Eszéket), a takarékpénztár értékeit Kaposvárra szállították, és a Somogy megyei Takarékpénztár pánccsöbájában helyezték el, majd pedig 14-én a MÁV értékeit elszállító különvonattal a készpénzkészletet (1,25 millió koronát) az egyik tisztviselővel szintén Kaposvárra vitték.¹¹

A megszállás gazdasági következményei

A szerbek pécsi jelenléte 33 hónapig tartott. Korántsem volt azonban egysíkú a megszállás története. Ennek az egyik legfontosabb oka az volt, hogy a három év alatt a nemzetközi körülmények és a jugoszlávok lehetőségei állandóan változtak. Az első hónapokban valószínűleg még a jugoszlávok is átmenetinek gondolták jelenlétüket a városban, ám ahogyan elindultak béketárgyalások, a délszláv ország kormányzata egyre mohóbb lett, s már úgy értelmezte a helyzetet, amelyből elérhető a térség hosszú távú elcsatolása. Ám a trianoni béketárgyalások és a szerződés egyértelművé tette, hogy ki kell majd a térségből vonulniuk, s csak egy kisebb részt tarthatnak meg Baranyából, de Pécs város mindenkép-

pen Magyarországon marad. A szerződés aláírása után is mindent megtettek azért, hogy a kivonulás idejét húzzák-halasszák.¹² Mindebből következően a megszállás alatt volt időszak, amikor Pécs betagolása délszláv államba elképzelhető volt, s ennek megfelelően visszafogták magukat a megszállók; ám volt olyan időszak is, amikor már világos volt a távozási kényszer, s ez egyet jelentett a szabad rablás lehetőségével. Az is különlegességet ad ennek az időszaknak, hogy 1920 szeptemberében – a Tanácsköztársaság bukása után több mint egy évvel – szocialista városvezetés alakult Pécsen, ami a korábbi városi társadalmi értékrendtől és magángazdasági berendezkedéstől meglehetősen távol állt.¹³

A továbbiakban nézzük meg, hogy melyek voltak azok a területek, amelyeken a szerbek erőteljesen beavatkoztak a város gazdasági életébe, s mindennek milyen következményei lettek.

1. A városirányítás átszervezése. A Pécsre bevonuló szerb hadsereg alapvetően katonai megszállást hozott a város számára. A katonai városparancsnokság a város nyugati szélén lévő Hadapródiskolában szállásolta el magát, ugyanakkor működését egyre inkább a Fő tér sarkán lévő ún. Lóránd palotából végezte. Egy sajátos kettős irányítás alakult ki: megmaradt a magyar közigazgatás, amelyre szüksége volt a megszállóknak, hiszen velük kellett végrehajtani a parancsokat. Az első napokat leszámítva véletlenül se gondoljunk békés eszközökre: a végrehajtás nagyon sok esetben igen kiméretlen volt. Korabeli visszaemlékezések szerint az említett Fő téri épületben a szerb rendőrök nem kimélték az oda hurcoltakat: a polgárok fizikai bántalmazása és kényszerítése szinte mindennapos volt.¹⁴ Sok jóra hosszú távon nem lehetett számítani, amit világosan jelez a városparancsnok 1919 elején kelt hirdetménye, amelyben bármiféle szerbellenes tevékenység esetére azt ígérte, hogy „...kérelmelhetlenül fogok fellépni, senkinek az életét nem fogom megkímélni, s a várost elpusztítom a föld színéről”.¹⁵ A városi polgárság gyakorlatilag védtelen volt, ellenállásra nem igen gondolhatott, így maradt a túlélés lehetőségét adó passzív rezisztencia. A nagy létszámú munkásság sztrájkjai sem ingatták meg a szerbek hatalmát, annál jobban kikezdte viszont a pécsiek egységét.

A szerbek igyekeztek a megmaradt magyar államtól elszigetelni a megszállt zónát. A korábban a magyar állam tulajdonában lévő intézményeket most a szerb állam működtette. A régi magyar igazgatási intézmények a demarkációs vonalon kívülre telepedtek át, így például a vármegye Sásdra tette át a székhelyét, csakúgy, mint a Pécsi Pénzügyigazgatóság, s később a pécsi polgármester is oda került. A korábbi városi vagy állami alkalmazottak viszont természetesen maradtak, csak most az alkalmazottak a szerbektől kapták a fizetésüket, amely igencsak akadozott. A szerbek állandóan újabb és újabb adókat vetettek ki, főleg a módosabb polgárookra, akik közül igen sokat – szinte középkorias módszerrel – túsul ejtettek. A szerbeknek a városházán történő garázdálkodását a helyi társadalomnak kellett megfizetni. Ne felejtjük el megemlíteni, hogy a szerbek az őket kiszolgáló városi- és államapparátus tagjait magasan díjazták. Érdekes ugyanakkor, hogy miután 1920. szeptember közepén Nendtvich Andor polgármester kényszerszerűen áttelepült Sásdra, a kapcsolatai megmaradtak a pécsi hivatalokkal, s saját bevallása szerint a pécsi apparátus továbbra is ellátta őt információkkal. A közállapotokat mutatja, hogy az első adandó alkalommal (1919. február 18.), amikor Csonka-Magyarország felé vonaton el lehetett hagyni a várost, sokan menekültek el.¹⁶

Ne felejtjük el, hogy a megszállás alatt a városi tanácsnak továbbra is meg kellett oldania hagyományos városműködtetési feladatait. 1920 szeptembere után viszont szembekeverték saját városának vállalkozóival a Linder Béla vezette szocialista városvezetés, amikor is az iparos, kereskedő és bankár réteget különlegesen nagy adóval sújtották. Hiába instanciáztak a városvezetésnél adóelengedésért vagy csökkentésért több meghatározó gazdasági személy, s hiába jelentették, hogy az elmúlt időszakban csak veszteségeik voltak, a gazdasági ügyosztály a kérelmeket általában elutasította. A hatalmas adónak persze más okai is voltak. A korabeli francia diplomáciai iratok szerint Pécsre a Tanácsköztársaság bukása után mintegy 2000 kommunista menekült, s nagyrészt ezek eltartására kellett kivetni az

irdatlan adókat. Mindezt bizonyítja, hogy a város költségvetése a szocialista vezetés alatt 14 millió koronáról mintegy 123 millió koronára nőtt, s ez nem magyarázható az infláció emelkedésével (az árak a három év alatt mintegy megduplázódtak).¹⁷

2. A megszálló hadsereg ellátása. A legnagyobb problémát a szerb katonaság ellátása jelentette. A modell elvileg egyszerű volt: a hadsereg benyújtotta igényét a városnak, amit a városi vezetésnek be kellett szerezni a piacon a kereskedőtől vagy termelőktől. Ezeket a készleteket átadták a szerbeknek, amit a megszállóknak ki kellett volna fizetni. Az elszámolások havonta történtek, ám a szerbek már az elejétől kezdve következetesen nem fizettek. Tudjuk például, hogy az 1918. november 13-tól 1919. június 6-ig a katonaságnak 1,5 millió korona értékben adtak át termékeket, ám mindaddig semmit nem térítettek meg belőle.

1. táblázat. A szerb hadseregnek átadott készletek értéke (1918. 11. 13.–1919. 06. 06.)¹⁸

Table 1. Value of the goods provided to the Serbian army (13. 11. 1918–06. 06. 1921)

A katonai egység megnevezése	A kiszolgált termékek értéke (koronában)
VI. gyalogezred	1 048 343
VI. gyalogezred tisztikara	15 713
IV. gyalogezred 1. százada	10 504
II. Drina divisio hegyi tüzérsége	188 022
6. hegyi tüzér üteg	98 250
3. mezei tüzér üteg	86 963
Tüzérség tisztikara	3 627
Állomásparancsnokság	48 315
Összesen	1 506 236

A szerbek létszáma és elvárásai állandóan növekedtek, s jóval nagyobb igényeket jelentettek a városházára, mint ami az ellátásukra a valóságban szükséges lett volna. 1918. november vége felé a szerb katonaság Pécsen tartózkodó katonáinak száma már meghaladta az 1000 főt. Az igények viszont valóban túlzottnak látszottak, hiszen a fejenkénti 1 kg kenyér nyilvánvalóan nem valós fogyasztás. A város vezetője azt kérte a szerb parancsnoktól, hogy pontosan tájékoztassa a hadsereg igényeiről és a katonák valós fejadagjáról.¹⁹

Mit kellett beszolgáltatni Pécsnek? A szerb hadsereg közkeletű alapélelmiszereket kaptak. Az ő listájukon zsír, só, szappan, finomliszt, bab, hús, burgonya, savanyított káposzta szerepel. Hozzájuk képest a tisztikar fényűzően élt: esetükben a legkülönbözőbb tejtermékek, sertés- és marhahús, gyümölcsök, zöldségfélék, paprika, paradicsom, kávé is szerepel.²⁰ Az élelmiszerek mellett a legkülönbözőbb ipari félkész- vagy késztermékekre is szüksége volt a hadseregnek, főleg fémipari termékekre, javító eszközökre. Auber Gyula pécsi vaskereskedő például 1919 júliusában 20 darab különféle kalapácsot, Wolf Jenő nagykereskedő egy darab francia kulcsot adott el a városnak,²¹ Kallinger István szállítási vállalkozónak 30 napon át használták két bútorszállító kocsját stb.²²

3. A kereskedelem változásai. Pécs háború előtti kereskedelmi kapcsolatai többirányúak voltak. A mezőgazdasági termékek beszerzése jelentős részben a baranyai és a szlavóniai területeken történt, ugyanakkor a városban megtermelt termékek eladásait illetően életképes gazdasági kapcsolatok épültek ki a fővárossal, valamint az osztrák, a német és a cseh területekkel is. Az új délszláv államhoz kerülve viszont a maradék Csonka-Magyarországgal nem maradt lehetőség komoly kereskedelmi-forgalmazási tevékenységre, hiszen ezt a délszláv gazdaságpolitika nagyban akadályozta. Lehetősége volt viszont a balkáni területek irányába terjeszkedni, bár ennek hatékonyságát a nyersanyag- és áruhiány jelentősen korlátozta.

Vannak azért pozitív példák is a kereskedelem fejlődésére. Braun Mátyás nyerstermék-kereskedő vezetésével 4 millió korona alaptőkével hoztak létre egy élelmezési részvénytársaságot. Az igen sikeres pécsi Hoffmann-bútorgyár 2 millió koronás üzletet kötött a szerb királyi erdőhivatallal: a fahiány kiküszöbölésére olcsó fát szereztek a déli területekről, amiért készbútorral fizettek. A Baranyai és Pécsi Gazdák Szeszfőző Szövetkezete 6 millió koronás üzletet kötött, de ugyanakkor rontotta a cég gazdálkodását, hogy a szövetkezet által korábban a magyar királyi adóhivatallal szemben felhalmozott adósságát most a szerbek kiméletlenül behajtották.²³ A megszállók igyekeztek Pécszet hermetikusan elzárni a régi északi és nyugati kereskedelmi kapcsolataitól. A pécsi kereskedők termékeiket nem a Duna-menti vagy alföldi területekről, hanem kényszerszerűen Eszék, Zágráb, Laibach, Marburg, Zombor, Szabadka és Belgrád városából, vagy e városok környékéről szerezhették be.²⁴ Mivel a várost el kellett látni, s az itt lévő szerb hadsereg is jókora méretű volt, a déli területek felé való kereskedelmi forgalom növekedett. A korábban a MÁV szervezetébe tartozó pécsi vasutat a szerb vasúti rendszerbe próbálták integrálni, így például állandó vonatpárt hoztak létre Belgrád és Pécs között. Igaz, ez némileg az idegenek beáramlását, valamint az idegenforgalmat is erősítette (Pécsről délelőtt fél 11-kor indult a vonat, amely este már a szerb fővárosban volt). Ugyanakkor tény, hogy a pécsi vasúti forgalom nagy részét a délszláv állam felé történő szénszállítások és a katonai csapatok mozgatása adta.²⁵

Néha azonban a szerb hatóságok miatt még az élelmiszerek vagy egyéb mezőgazdasági cikkek beszállítása is akadozott. Egy példa: a városi sertéshizlaldában 1919 tavaszára elfogytak a takarmánykészletek. Pótlására Beremendről akartak kukoricát beszállítani Pécsre, három kocsival, mintegy 36 mázsányi szemes tengerit. A siklósi vámnál azonban a szerbek feltartóztatták és lefoglalták a szállítmányt. A pécsi polgármesternek kellett kérnie a városparancsnokot, hogy az ellátás érdekében engedélyezze a takarmány beszállítását.²⁶

4. A fizetőeszközök és a szükségpénzek. A jugoszláv hadsereg bevonulása miatt Pécs és környéke kiszakadt régi gazdasági rendszeréből, így annak pénzügyi hátterét is elveszítette. A csaknem három év alatt erős pénzhiány alakult ki a városban és környékén. Ennek több oka is volt. egyrészt a gazdasági elzártság, másrészt pedig az, hogy a szerbek a városban lévő Osztrák–Magyar Bank és az Általános Hitelbank fiókaiban lévő készpénzt lefoglalták, s azt Belgrádba szállították, így a bankokon keresztül kifizetéseiknél már a vállalatok is bajba kerültek.²⁷ Az infláció miatt a kibocsátott pénzek jelentős részét nosztrifikálták, s ezzel új értékkel ruházták fel őket. Az 1919. január 10-i rendelet szerint a városháza Perczel utcai bejáratánál lévő kis irodában végezték el a felülbélyegzést.

A folyó gazdasági tevékenység működtetéséhez mindenképpen szükség volt nagy mennyiségű készpénzre, ezért a város kényszerszerűen szükségpénz-kibocsátáshoz folyamodott. Ezeket a régi mintára koronának nevezték. Először 1919 áprilisában 10, 20, 30 és 100 koronás bankjegyek kerültek forgalomba, amelyek technikailag tökéletlenek voltak, s így a pénzhamisítók boldog aranyhónapok elé nézhetek. 1919 májusában 100 koronás cimletből 40 000, majd nem sokkal utána 60 000 koronányit bocsátottak ki összesen 10 millió korona értékben, a későbbiekkel együtt összesen 20 millió korona pénztárjegy került forgalomba.²⁸ Nagy problémát okozott, hogy a forgalomban lévő bankjegyeknek alig volt váltópénze, így Pécssett (de más településeken is) szükségessé vált 10, 20 és 50 filléresek kibocsátása, amit a későbbiekben 2 és 5 koronás pénzek követtek. A váltópénzeket folyamatosan gyártották, az utolsó sorozatot 1920. augusztus elejétől hozták forgalomba. Pécssett összesen 3 millió korona értékben hoztak létre szükségváltópénzt²⁹ (a pécsi modell példaértékű volt más települések számára is, a szintén megszállt Szigetváron is a pécsi minta alapján hoztak létre váltópénzt). Mindez azt eredményezte, hogy Pécssett hivatalosan már négyfajta pénz volt forgalomban: egymás mellett létezett az O-MB felülbélyegzett bankjegye, az O-MB bankjegyeinek szerb hatóságok által felülbélyegzett változata, a jugoszláv dinár és a Pécs városa által

kibocsátott városi korona.³⁰ A szerbek által a városi pénz lebélyegzése alkalmával levont 20%-nyi állami adóbevétel elvonása is rontotta a város életképességét. Ez a bonyolult és nehezen átlátható monetáris állapot megnehezítette a forgalmazást, a mindennapi vásárlást, és szinte megakadályozta a hosszú távú vállalati tervezést, a felhalmozást.

5. A gazdasági üzemek nehézségei. A katonai megszállás legjelentősebb kárait egyértelműen a háború előtt virágzó pécsi magángazdaság szenvedte el. A gazdasági ágazatokat nézve azt láthatjuk, hogy szinte nem volt olyan ipari üzem, amelynek ne lettek volna rendkívüli kárai. Ezek egyrészt a megszállás alatti katonai rablásokból, zár alatt tartásból, kényszerelsajátításból, illetve a megszállás vége felé a szabad rablásból származtak. Kötött terjedelmű tanulmányunkban nincs módunk felsorolni a nagyobb károkat szenvedett üzemeket, inkább csak néhány jellegzetes példát hozunk a folyamat bemutatására.

Voltak üzemek, amelyek technikai felszerelését részben vagy egészében egyszerűen leszerelték és elszállították. A pécsi dohánygyárat érte a legnagyobb veszteség. Az első hónapokban egy ideig még működött a gyár, ám a demarkációs vonalon keresztül nem érkezett semmi alapanyag, így 1919. február 10-én beszüntették a munkát,³¹ ugyanakkor a megszálló hatóságok a gyárat elkezdték leszerelni, s az ott dolgozó 450 nőt és 100 férfi munkást elbocsátották.³² A gyár kifosztása során minden raktárban lévő terméket elvittek, így többek között 23,5 millió szivarkát, 2,4 millió szivart, 42 darab villamos motort, teherlifteket, géphajtó szerelvényeket, csomagolási anyagokat.³³ Mivel a demarkációs vonalon át nem lehetett dohányterméket behozni, így csak a jugoszláv területen megtermelt dohányt lehetett Pécsen és a környező területeken megvásárolni, vagyis a szerbek monopolizálták a dohánykereskedelmet s megszerezték a dohányjövedéket. A megszállás után a pécsi dohánygyár újraindítása komoly politikai erőfeszítésbe került, de végül is 1922–23-ban sikerült új gépeket beszerezni, s megindítani a termelést.³⁴

Az élelmiszeripari üzemek között a Pannónia Sörfőző Rt. járt a legrosszabbul. Pécs legrégebbi sörgyárát sújtotta egyrészt a zár alá helyezés, amelynek során olyan hatalmas adót vetettek ki a termékekre, hogy azt a lakosság nem tudta megvásárolni, így a megtermelt és raktáron lévő készleteket a megromlás miatt ki kellett önteni. Másrészt viszont a megszállók elvittek a gyárból 378 kg komlót, 2582 palack, illetve 2175 hl hordó sört, 382 darab hordót és további felszerelési tárgyakat is.³⁵ A sörgyár esetében összesen 1 001 989 koronát tett ki a szerb államkincstártól a behajthatatlan követelés értéke.³⁶ Valamivel könnyebben megúsza a másik pécsi sörgyár: a Mezőgazdasági Sörgyár és Malátagyár Rt. kárai közül a 619 q maláta elrekvirálása, valamint a palacktöltő és dugaszológépek elvitele jelentett problémát; de a legnagyobb baj itt is a felemelt fogyasztási adó volt.³⁷ Ugyanakkor a sörgyár négy hónapon keresztül állt, s az 1914. évi termelésének alig 20%-át érte csak el.³⁸ Érdekes, és a későbbi kárfelméréseknél is állandóan előjött, hogy nagyon sokba került a tulajdonosoknak a szekvesztrum alóli feloldáshoz szükséges vesztegetési összeg, amivel sikerült elérni a szabad gazdálkodás lehetőségét. A két sörgyár egyébként a megszállás után fuzionált.³⁹

A gépipar terén a belváros szélén lévő Hamerli József Gép- és Vasöntödei Rt.-t emeljük ki, amely igen sajátos utat járt be a szerb megszállás alatt. A gyár a háború végén gyorsan visszaállt a mezőgazdasági gépek és szerelvények gyártására, illetve újra fellendült az vasöntés. Ennek hatására még nőtt is a nyereség, amely 1919-ben 82 000, az 1920-as évben mintegy 90 000 korona volt.⁴⁰ Problémát volt ugyanakkor a vasas munkások igen jól szervezett, radikális mozgalma, amikor is látványos sztrájkokkal akadályozták a gyár működését. 1921 elején a gyár munkásai újra sztrájkba léptek, amire válaszként a tulajdonosok február 16-án bezárták a gyárat, s a munkásokat elbocsátották. A részvénytársaság a szerbek kivonulása után, s akkor is csak fokozatosan nyitotta meg újra az üzemet.

A nagyobb üzemek mellett említsük meg, hogy erősen sújtotta a megszállás a védtelen és kiszolgáltatott kisiparosokat és kiskereskedőket. Pécsen az 1921. évi kamarai felmérés

szerint 5416 kézművesiparos (mester, segéd és inas) élt, vagyis a város népességének – a hozzátartozókkal együtt – mintegy 20%-át alkothatták.⁴¹ A kézművesek – a biztosabb megélhetés reményében – társulatokba próbáltak szerveződni. Így például 1920 elején megalakult a Pécsi Iparosok Szövetsége, amelynek célja a közös fellépés és a tagok megsegítése volt.⁴² A problémákat mutatja, hogy a megszállás alatt mintegy 320 kisipari műhely nem tudott működni anyag- és valutahiány következtében.⁴³

6. A munkanélküliség és a szociális kérdések. A megszállás csaknem három éve elmélyítette a korábban is meglévő foglalkoztatási és szociális problémákat. A szekeszter alá helyezett vállalatok és gyárak sok esetben visszafogták termelésüket, s így jelentős munkanélküliség alakult ki.⁴⁴ 1919. október végén Pécsen 2754 fő volt munka nélkül.⁴⁵ A város tulajdonába lévő üzemek segéd munkásainak 35–40%-a nem talált munkát magának, vagy éppen 50%-os fizetéssel szabadságolt. Mindez természetesen erősen radikalizálta a helyi munkáságot: a megszállás 33 hónapja alatt 199 sztrájk zajlott le, amelyek között különösen az 1919-es tavaszi általános sztrájk volt kiemelkedő.⁴⁶ Az is megállapítható, hogy 1920–21 során a pécsi baloldalnak a megszállókkal való kokettálása súlyos gazdasági zavarokat okozott a városban.

A jelentős munkanélküliség együtt járt a kereslet csökkenésével. Rontotta a munkavállalók esélyeit a hatalmas infláció is, hiszen az árak szinte folyamatosan emelkedtek. Jól mutatja ezt a lisztárak esete. A Pécsen lévő négy malomnak (ifj. Türr Mihály Hengermű Gőzmalom, Pécsi Sertéshizlalda és Áruraktár Gőzmalma, Anna Gőzmalom, Hummel Ede Gőzmalma) kellett a város által igényelt lisztet leszállítani. A malomtulajdonosok arról panaszkodtak, hogy a folyamatos piaci áremelkedés miatt az előírt 30 koronás árban már lehetetlen kenyérlisztet forgalomba hozni, ahhoz minimum 32 korona kell. Nem véletlenül írják, hogy ha nem lehet elérni a magasabb árat, akkor „a gazdasági év legutolsó heteiben komoly zavarok állhatnak be a lisztellátás terén.”⁴⁷ A statisztikai adatok alapján tény, hogy az infláció alatt a városi alkalmazottak és az üzemi dolgozók számára biztosított béremelés messze elmaradt az infláció mértékétől, ami fokozatosan romló életlehetőségeket hozott magával.⁴⁸ Valamennyire fékezhető az inflációt, hogy a városnak árumegállapító joga volt a város területén forgalomba hozott alapélelmiszerekre, amely sok esetben nemcsak az árra, hanem a péksütemények összetételére, súlyára is vonatkozott (például apró péksüteményeket kizárólag nullás lisztből, fehér kenyeret főzölisztből lehetett készíteni stb.).⁴⁹ A város kölcsönt vett fel azért, hogy a lakosság inflációs terheit csökkentse: így például felvásárolta a 20 koronába kerülő kenyérlisztet és a 35 koronába kerülő finomlisztet, s azt 10, illetve 20 koronáért adta tovább a kereskedőkön keresztül lakosságnak. Egy másik próbálkozás volt, amikor az inségesek részére vásárolt a város a napi árnál jóval alacsonyabban lisztet, s az így keletkezett deficitet 50 000 koronányi inségadóként kivetette minden iparosra.⁵⁰

A szociális helyzet romlása a város részéről fokozott erőfeszítést igényelt. Ebbe sok minden beletartozott. Gondoskodni kellett az inségesekről: a városban számos népkonyha működött. Az itt kóborló munkanélküliek, hajléktalanok kezelése ugyanakkor megnövelt rendőri erő igényelt. Megnőtt a városban lévő különböző segélyegyletek, vagy éppen az árvákról gondoskodó jóléti intézmények szerepe. A szakszervezetek próbálkoztak olyan termékgalmazással, amit beszerzési áron adtak tovább tagjaiknak.⁵¹ Katasztrofális volt a lakáshelyzet. A szocialista városvezetés 1920–21 során több laktanyaépületet szükségglakássá alakított át; 1921-ben már a Lakits laktanya beteglő-istállójának padlását is felhasználták szükségglakásnak.⁵²

Nendtvich polgármester megszállás utáni beszámolója szerint a közegészségügy helyzete „balkáni színvonalra” süllyedt a szerb megszállás miatt. A romló feltételek között sokan nem tudtak orvoshoz menni vagy éppen gyógyszerert vásárolni; ugyanakkor egyes gyógyszereket csak nagy nehézségek árán tudták beszerezni. Érzékletes a beszámoló azon megjegyzése, amely szerint a veszett ebek által megmárt betegek korábban a budapesti Pasteur intézetbe kerültek gyógykezelésre, most viszont a demarkációs vonal miatt kényszerűen a zágrábi

intézetbe kerültek, ahol nem volt megfelelő az ellátás. Az állategészségügy szinte teljesen megszűnt, 1921 elején már ragályos száj- és körömfájás is fellépett.⁵³

Úgy gondoljuk, hogy az 1920. szeptember 13-án kelt, Kaposvárról keltezett, s a honvédelmi miniszterhez írt jelentés reálisan mutatta be a város helyzetét, amikor azt írta, hogy „Pécszet gazdasági válság és ennek nyomán anarchisztikus állapotok fenyegetik. A pénzügytervezetekben pénz nincs, a gyárak üzei alig tarthatók fenn. A munkanélküliség napról napra nő. Fa és gabona teljesen hiányzik a városból”.⁵⁴

A megszállás vége és Pécs kárai

Pécszet (és Baranya megye megszállt részét) a teljes gazdasági-, társadalmi- és politikai katasztrófától a szerbek kényszerszerű kivonulása mentette meg. 1921. augusztus 20-án megtörtént a városi közigazgatás hivatalos átadása (egy nappal később a megyei is), majd pedig augusztus 22-én Sós Károly altábornagy vezetésével a magyar nemzeti hadsereg csapatai bevonultak Pécsre, s ezzel a város 33 hónapos szerb megszállás után újra Magyarország részévé vált.⁵⁵ A korabeli felvételek szerint városi lakosság többsége valószínűleg őszinte lelkesedéssel üdvözölte a bevonuló magyar katonákat. Ezzel párhuzamosan a szerbeket kiszolgáló hivatalnok réteg egy része elmenekült a városból.

A megszállás következményei tragikusak voltak. Az egyik első lépés a károk felmérése volt. A visszatért Nendtvich Andor polgármester hirdetményben tette közzé augusztus 27-én, hogy a jugoszláv megszállás által okozott károkat be kell jelenteni.⁵⁶ A formanyomtatványok kitöltése viszonylag gyorsan haladt, így egy hónappal később, 1921. szeptember 28-án Laky Dezső kereskedelmi miniszteri tanácsosnak már azt jelentették, hogy befejezték a károk összeírását.⁵⁷ A polgármester 1921. december 22-én tárta a közgyűlés elé azt a jelentést, amelyben összegezték a város által elszenvedett károkat. A végösszeg 54,4 millió koronát tett ki.

A 2. táblázat adatai alapján látható, hogy a pénzben kifejezhető károk önmagukban is tetemesek voltak. De láthatjuk korábban, hogy nemcsak a városnak voltak kárai. Legalább ennyire lényeges, hogy sok önálló egzisztencia ment tönkre. Kisvállalkozások sora csukta be kapuját, vagy keresett a vállalkozó más állást. A pénzügytervezetek egy része is megsínylette a megszállást: az O-MB felszámolta pécsi intézményét; a Takarékpénztár pedig 740 000 korona kárt szenvedett.⁵⁹ Súlyos megpróbáltatásokat okozott a megszállás a közellátás terén is. Egy sor olyan nagyvállalat maradt a szerbek után, amely megroggyant a megelőző időszakban, családi cégek, üzemek alakultak át részvénytársasággá.⁶⁰ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara felmérése szerint a megszállás alatt a pécsi és a megyei üzemek az 1913. évi termelési szintjük alig 30%-át érték csak el.⁶¹ A társadalom fizikai megpróbáltatásai, a bántalmazások lelki következményei is súlyosak voltak.

2. táblázat. Pécs város kárai a szerb megszállás alatt⁵⁸

Table 2. Losses of Pécs during the Serbian occupation

A kár megnevezése	Összeg (koronában)
A város által beszedett és az SHS állampénztárba beszállított állami adók és járulékaik	10 626 992
A pénz lebélyegzése alkalmával levont 20%-os jutalék	42 800
Az SHS-állam által meg nem térített költségek + a lefoglalt árúk	12 892 512
A forradalmi kormányzat fölös adói és saját célú felhasználása	16 019 468
Meg nem fizetett kamatok, ki nem egyenlített számlatarozások	1 472 583
Lejárat adósságok törlesztésének elhanyagolásából eredő kár	17 178 948
Költekezés a szerbek és a kommunisták érdekében	1 693 816
Felesleges beruházások	524 654
Összesen	54 451 776

Az anyagi károk struktúráját vizsgálva fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a jugoszlávok által megszállt térségben felmerült károktól igencsak eltér a Pécs várost ért kár. E téren a korabeli statisztikusok hamar rámutattak több fontos tényezőre. Az egyik, hogy a déli vidék megszállásának összes, vagyis 5 milliárd jugoszláv koronát kitevő karából Pécs aránytalanul sokkal, mintegy 1,15 milliárd koronával (kb. 19%-kal) részesedett. A másik, hogy a déli területekre vonatkozóan a legnagyobb kártétel egyértelműen a mezőgazdaságot (főleg a nagybirtokokat) érintette, ezzel szemben a pécsi gazdaság esetében a magánipar és magánkereskedelem járt nagyon rosszul. A harmadik részben ehhez kapcsolódik: Péccett sokkal kisebbek voltak az állami és az igazgatási szektor kárai, mint a magángazdaságé.⁶²

A felsorolt gazdasági nehézségeken túl maradtak olyan elemek is, amelyek a továbbiakban is megnehezítették a város életét. Az egyik ilyen elem a „vörös Pécs” szindróma, hiszen a konzervatív hatalomnak a korábbi Linder-féle szocialista uralom miatt Pécs a későbbiekben nem tartozott a kedvenc városai közé. A másik probléma a jóvátételhez kapcsolódott. A DGT termelésének jelentős részét korábban is a szerbek vitték el, ami a megszállás után is folytatódott, hiszen Magyarország jóvátétellel tartozott az SHS- királyságnak, amit öt éven keresztül folyamatos szénszállításokkal teljesített: minden munkanap után 88–100 vagon szenet szállítottak el a Pécs környéki bányákból. A kötelezettség csak 1926. szeptember 12-én járt le, aminek eredményeképpen összesen 11,9 millió métermázsaszenet szállítottak ki az országból, vagyis a mecseki szénmedence másfélvényi termelési nagyságrendje került ki az országból. Ezt követően az elszámolás miatt még 1927-ben is szállítottak valamennyit, így a jóvátételi szén össz mennyisége 12 482 200 mázsas lett.⁶³

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Pécs a megszállás ellen nem tehetett semmit, a helyzetet kényszerűen elszenvedte, ugyanakkor az ebből fakadó nehézségeivel hosszú távon együtt kellett élnie, s ez behatárolta a város gazdasági fejlődésének lehetőségeit a két világháború közötti korszakban.

JEGYZETEK

1. Kaposi Zoltán (2010): 32–33. old.
2. Kopasz Gábor (1965): 33. old.
3. T. Mérey Klára (1997): 36 old.
4. Babics András (1952): 123. old. (Táblázatok)
5. Pécsi Napló, 1918. április 6. „A termelés biztosítása Baranyában”.
6. Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban BML). Pécs város polgármesterének elnöki iratai. 139/1918. sz. irat.
7. Lenkei Lajos (1922): 69–71. old.; újabban: Pécs Lexikon (2010): II. kötet, 201. old.
8. Somogyvármegye, 1915. február 16. 3. old.
9. A korabeli pécsi szóhasználatban a megszállókat a legtöbb esetben szerbeknek, de egyre inkább jugoszlávnak nevezték. Éppen ezért tanulmányunkban a két kifejezést szinonimaként használjuk.
10. Thassy Jenő (1996): 7. old.; illetve: Pécs–Baranya (1928): 72. old.
11. Siptár Lajos (1996): 52. old.
12. Hornyák Árpád (2008): 29. old.
13. Erre részletesen lásd: Szűcs Emil (1990) munkáját.
14. Lenkei Lajos (1922): 283. old.
15. BML. IV. 1406. Pécs szabad királyi város SHS Királysági csapatok által történt megszállásának iratai 1918–1921. (A továbbiakban: BML. IV. 1406) 3. doboz. Felhívás Pécs város polgárainhoz.
16. Lenkei Lajos (1922): 293. old.; illetve: BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 16. 24. old.; illetve: Pécs–Baranya (1928): 48. old.
17. BML. IV. 1406. 3. doboz. Linder-féle iratok. 1920. november 19. Jegyzőkönyv a városi adókivető bizottság üléséről. A diplomáciai adatokhoz: Francia diplomáciai iratok (1999): 144. old. Az 1920. október 13-i városi tanácsi ülés határozata szerint a DGT-nek, Zsolnay Miklósnak,

- Littke József pezsgőgyárosnak, a Höffler-börgyárnak és a Pannónia sörgyárnak 1,5 millió korona adót kellett fizetnie; de hasonló határozat született november 2-án is. Lásd még: Pécs-Baranya (1928): 96., 98. old.
18. BML. IV. 1406. 1. doboz. 3857/1919. sz. irat.
 19. BML. IV. 1406. 2. doboz. 31621/1918. sz. irat.
 20. BML. IV. 1406. 1. doboz. 3122/1919. sz. irat.
 21. BML. IV. 1406. 1. doboz. 7169/1919. sz. irat.
 22. BML. IV. 1406. 1. doboz. 6325/1919. sz. irat.
 23. Szita László (1970): 160. old.; illetve: Rayman János (2010): 132. old.
 24. Lenkei Lajos (1922): 286. old.
 25. Majdán János (2005): 77. old.
 26. BML. IV. 1406. 1. doboz. 2697/1919. sz. irat.
 27. Az átváltási kurzushoz: 4 jugoszláv korona = 1 dinár, amelynek 1921-ben történt jegyzés szerinti értéke: 100 jugoszláv korona = 3,5 svájci frank. Ugyanakkor 100 magyar korona = 12,64 svájci frank. Lásd: Laky Dezső (1923): 423–424. old.
 28. Pécsi Napló, 1919. május 15.; illetve az összesített adathoz: BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 16. 24. old.
 29. Rayman János (2008): 166. old.
 30. Kaposi Zoltán (2006): 148. old.
 31. T. Mérey Klára (1997): 42. old.
 32. Szita László (1970): 162. old.
 33. Laky Dezső (1923): 450. old.
 34. T. Mérey Klára (1997): 49. old.
 35. Laky Dezső (1923): 448. old.
 36. Harcos Ottó (1973): 131. old.
 37. Laky Dezső (1923): 449. old.
 38. Szita László (1970): 1616. old.
 39. Harcos Ottó (1973): 130. old.
 40. Kopasz Gábor (1965): 46. old.
 41. Pontos adataink, és így arányaink az 1920. évre nincsenek, mert az 1920. évi népszámlálást a megszállás miatt csak 1921 végén tudták végrehajtani. Mindenesre az 1910–1921 közti népszámlálások adataiból leszűrhető, hogy kb. 4000–4500 fővel csökkenhetett a háború és a megszállás éveiben a város népessége. Lásd: Kaposi Zoltán (2006): 150. old.
 42. Kaposi Zoltán (2006): 149. old.
 43. Szita László (1970): 162. old.
 44. Ezt már láthatuk a fentebb említett Hamerli-gépgyár esetében is.
 45. Szita László (1970): 162. old.
 46. Ugyanott.
 47. BML. IV. 1406. 1. doboz. Linder-féle élelmezésügyi iratok. 1921.
 48. Szita László (1970): 162. old. Táblázat.
 49. BML. IV. 1406. 2. doboz. 12111/1919. sz. irat.
 50. BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 16. 50. old.; illetve Pécs-Baranya (1928): 86. old.
 51. Szita László (1970): 163. old.
 52. BML. IV. 1406. 3. doboz. 13466/1921. sz. irat.
 53. BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 6. 31–32. old.
 54. Válogatott dokumentumok (1970): II. kötet, 93. old.
 55. Pécs Lexikon (2010): II. kötet, 264. old.
 56. BML. Pécs város „C” ügyosztályának iratai. C 9358/1926. sz. irat.
 57. BML. Pécs város „C” ügyosztályának iratai. C 16482/1921. sz. irat.
 58. A dokumentum rövidített változatát lásd: Pécs ezer éve (1996): 218. old.
 59. Siptár Lajos (1997): 60. old.
 60. Kaposi Zoltán (2006): 163–166. old.

61. Szita László (1970): 162. old.
 62. Mike Gyula (1923): 9–12. szám, 410. old.; illetve Laky Dezső (1923): 423. old.
 63. Papp László (1928): 4. szám, 417. old.; illetve: 5. szám, 492. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babics András (1952): A Pécs vidéki kőszénbányászat története. Budapest, 1952.
 Francia diplomáciai iratok (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből: Trianon 1919–1920. (Szerk. és összeállította: Ádám Magda és Ormos Mária). Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Harcos Ottó (1973): A Pécsi Pannónia Sörgyár története. Pécs.
 Hornyák Árpád (2008): Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Milan Glibonjski visszaemlékezései. (Szerk.: Hornyák Árpád). Pécs. Pécs Története Alapítvány.
 Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara. Pécs.
 Kaposi Zoltán (2010): Pécs gazdasági fejlődése a dualizmus korában. In: Mediterrán Világ 11. Veszprém, 27–37. old.
 Kopasz Gábor (1965): Hamerli József gépgyár és vasöntöde Részvénytársaság (1918–1944). In: A pécsi Sopiana Gépgyár (Szerk.: Kopasz Gábor). Pécs. 35–55. old.
 Laky Dezső (1923): Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest, MTA.
 Lenkei Lajos (1922): Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt.
 Majdán János (2005): Pécs, mint közlekedési központ (1846–1946). In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. (Szerk.: Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. 55–86. old.
 Mike Gyula (1923): Az ellenséges megszállás okozta károk. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 9–12. szám. 406–410. old.
 Papp László (1928): A Pécs vidéki szénmedence termelése. Statisztikai Szemle, 1928. 411–418. old.; illetve egy kiegészítés és javítás az 5. szám, 492. oldalán.
 Pécs-Baranya (1928): Pécs-Baranya 1918–28. Pécs. A Dunántúl folyóirat kiadása.
 Pécs ezer éve (1996): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). (Főszerk.: Márfi Attila). Pécs, 1996. Pécs Története Alapítvány.
 Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon I–II. (Főszerk.: Romváry Ferenc). Pécs. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft.
 Rayman János (2008): Pécs szükségpénzei (1919–1921). Pécs. Házmester '98 Kft.
 Rayman János (2010). Baranyai és Pécsi Gazdák Szeszűző Szövetkezete. In: Rayman János: Elfeledett pécsi iparosok. Ipartörténeti dolgozatok. Pécs, 2010. Házmester Kft. 120–139. old.
 Siptár Lajos (1996): A Pécsi Takarékpénztár második 50 évének története. In: A Pécsi Takarékpénztár Rt. története (Sajtó alá rendezte: Dr. Siptár László). Pécs.
 Szűts Emil (1991): Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság. Pécs. Pannónia könyvek.
 Szita László (1970): A gazdasági élet alakulása a szerb megszállás idején. Baranyai Művelődés, 1970. április. 157–164. old.
 Thassy Jenő (1996): Veszélyes vidék. Budapest. Pesti Szalon Könyvkiadó.
 T. Mérey Klára (1997): A Pécsi Dohánygyár története 1912–1948. Pécs. JPTE Kiadói Iroda.
 Válogatott dokumentumok (1970): Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez 1918–21. (Szerk.: Babics András–Szita László). Pécs. 2. kötet.